

Menighetsrådenes betydning under okkupasjonen 1940-1945

Tidsskrift for praktisk teologi
Nordic Journal of Practical Theology
Årgang 39. Nr. 2/2022
[s. 54-68]
<https://doi.org/10.48626/tpt.v39i2.5501>

Torleiv Austad, professor emeritus i systematisk teologi, dr. theol.,
MF vitenskapelige høyskole
torleiv.austad@mf.no

Abstract

The parish councils of the Church of Norway during the occupation 1940-1945 occupied a central position in the civil resistance against the efforts of the NS (the National Assembly) to recruit them in the campaign for the hearts and minds of the people. The councils continued to function even after the Quisling government's decision to abolish them and replace them with three-member councils appointed by superiors who were affiliated with the NS. Quisling's attempt to use this comprehensive national network as one of several instruments to create a NS church and nazify Norway not only failed but backfired. His strategy actually strengthened the resistance of the parish councils and their solidarity with the clergy of the autonomous church of the people. With the exception of those compatriots who either were members of and sympathized with the NS, the church people of Norway stood united in proclaiming "No!" to national socialist ideology and ecclesiastical policies.

Nøkkelord: Berggrav, Quisling, Den midlertidige kirkeledelse; Menighetskirke; «Gamle» og «nye» menighetsråd; Rett og urett.

Spørsmålsstilling

I de første helhetsframstillingene av kirkekampen i etterkrigstiden var det en utbredt oppfatning at kirkens kamp først og fremst dreiet seg om biskopenes og prestenes motstand mot den nazistiske ideologien og NS's kirkepolitikk. Det står lite om de lokale menighetenes holdning og enda mindre om menighetsrådenes rolle (jf. *Luthersk Kirketidende* 1/1945: 2-8). Men stemmer dette med det som de aktuelle historiske kilder kan fortelle?

Det er menighetsrådenes delaktighet i den sivile motstandskampen som skal belyses og drøftes i denne artikkelen.

Ordningen med et valgt menighetsråd i hvert enkelt sokn ble innført i 1920 og kom i funksjon i 1922. Til å begynne med var valgperioden tre år. Etter at den ble utvidet til fire år, skulle det være menighetsrådvalg høsten 1940. Dette valget lot seg ikke gjennomføre da, og heller ikke senere under okkupasjonen. Av den grunn ble menighetsrådene som var blitt valgt i 1937 sittende til høsten 1945. Fra 1942 av ble disse rådene kalt de 'gamle' menighetsrådene, fordi Vidkun Quisling da besluttet å oppnevne 'nye' menighetsråd og legge ned de 'gamle', selv om de formelt hørte hjemme i den statskirkelige ordningen. De 'gamle' rådene fortsatte likevel sin virksomhet – så langt som mulig under de rådende forhold. Det medførte avstand og spenning mellom de 'gamle' og de 'nye' menighetsrådene. Dette forholdet trenger å belyses nærmere.

Som folkekirke omfattet Den norske kirke den gang 96 % av befolkningen. Presten(e), menighetens gudstjenesteliv og menighetsrådet hadde en innflytelsesrik posisjon i det enkelte sokn. Det lå til rette for at de kunne bli sentrale i den lokale sivile motstandsbevegelsen, som etter hvert vokste fram. I sin støtte til biskopenes og prestenes kamp mot nazismen og NS hadde menighetsrådene grunn til å regne med å ha storparten av folket i ryggen. Slik var det også for andre kristelige arbeidslag både i og utenfor Den norske kirke. Samlet hadde kirkefronten bred støtte i folket. Ingen av menighetsrådene sviktet, selv om det her og der kunne være enkeltmedlemmer som sympatiserte med NS. I sin grundige undersøkelse *Church Resistance to Nazism in Norway 1940-1945* (2014) slår Arne Hassing fast: "Not a single parish council, mission society, or church agency opposed the clergy's stand or expressed loyalty to the NS leadership" (Hassing 2014: 164).

Kildemateriale

Høsten 1945 ba Bispemøtet kirkehistorikerne Einar Molland (1908-1976) og Andreas Seierstad (1890-1975) å ta ansvaret for innsamling av materiale om prestenes erfaringer fra okkupasjonsårene til *Kirkekampens Sentralarkiv* (KKS). Dette arkivet befinner seg nå i Nasjonalbiblioteket i Oslo (Ms 4° 3713 B2). Molland og Seierstad utarbeidet et omfattende spørreskjema, som 8. januar 1946 ble sendt til alle prester – bortsett fra dem som var suspendert på grunn av prestedtjeneste i NS-kirken. Det kom inn svar fra prester over hele landet. Materialet gir viktige opplysninger om hvordan prestene opplevde krigsårene, og hvordan kirkekampen artet seg lokalt. Men prestene ble ikke spurt om hvordan menighetsrådene håndterte sine oppgaver og utfordringer i disse årene. Molland og Seierstad rettet kun søkelyset mot prestenes erfaringer med de 'nye'

Menighetsrådenes betydning under okkupasjonen 1940-1945

menighetsrådene, som var politisk oppnevnt. Under deloverskriften «Konfrontasjoner med okkupasjonsmakten og dens organer» fikk prestene følgende spørsmål: «Har De merket noen aktivitet fra de nye 'menighetsråd' fra sommeren 1942? Hvordan har i tilfelle de nye råd fått tak i menighetsrådets protokoller?» (KKS).

På dette dobbeltspørsmålet ga noen av prestene opplysninger også om de ordinære menighetsrådenes virksomhet. Selv om denne siden ved det innsamlede materialet er ujevn og ikke heldekkende for kirken, har det interesse – ikke minst når det sammenholdes med lokale undersøkelser av kirkekampen, som det etter hvert er blitt flere av. Nyere lokalhistoriske undersøkelser har utvidet kunnskapen om hvordan kirkekampen artet seg på forskjellige steder i landet. Det har gitt bedre kjennskap til menighetslivet i disse årene og et mer samlet bilde av menighetsrådenes betydning både lokalt og nasjonalt.

En rekke viktige dokumenter til belysning av menighetsrådenes rolle i kirkekampen er publisert i to tekstsamlinger: Sigmund Feyling (red.): *Kirkelig Hvitbok. Utgitt på foranstaltning av Kirke- og undervisningsdepartementet* (1942), og Torleiv Austad: *Kirkelig motstand. Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940-45 med innledninger og kommentarer* (2005).

Ideologisk og politisk konflikt

Både NS-føreren Vidkun Quisling og hans kirkelige motspiller biskop Eivind Berggrav var interessert i menighetsrådene. De betraktet dem som strategiske organer i kampen for å få gjennomslag for sine visjoner i brede lag av folket. For begge parter gjaldt det at viktige rundskriv, brev og paroler ble sendt både «til prester og menighetsråd».

Hvorfor var Quisling så opptatt av menighetsrådene? Svaret på dette spørsmålet lot seg gjennomskue. Han håpet å få dem med seg i sine framstøt for å få støtte i menighetene, og dermed i befolkningen. Som prestesønn kjente han det kirkelige landskapet, og han visste at alle lokale menigheter i landet hadde menighetsråd og gudshus. For NS-føreren var bred støtte i folket en forutsetning for å kunne lykkes med sitt store politiske prosjekt: å gjøre det tyskokkuperte Norge til en lydige vasallstat i Det tredje rike.

Biskop Berggrav skjønnte hvor viktig det var for kirken å ha fotfeste i menighetene som plattform for oppgjøret med den nazistiske ideologien og NS' kirkepolitikk. Derfor så han betydningen av å legge til rette for at kirken kunne tre fram i offentligheten som «menighetskirke» (Berggrav 1946: 115). En måtte unngå at kirken ble oppfattet som en «prestekirke». Av den tyske kirkekampen hadde han lært at kirkens mulighet for å få omfattende støtte i folket ville bli svekket hvis den sto fram som *Pastorenkirche* (Berggrav 1946: 111). For å kunne være «menighetskirke» gjaldt det derfor å få med seg menighetsrådene, som utgjorde et landsdekkende nettverk som var blitt valgt på kirkedemokratisk vis, og som sto folket nær.

Kirkekampen – en holdningskamp

De første månedene etter tyskernes invasjon i Norge rådet det en viss usikkerhet i Den norske kirke om hvordan en skulle forholde seg til okkupasjonsmakten og NS.

Etter kirkelig konsolidering høsten 1940 startet kirken for alvor sin motstand mot «den nye tid» da biskopene i februar 1941 sendte ut det såkalte *Hyrdebrevet* «til våre menigheter». Fra da av innledet kirken – som «menighetskirke» – sin holdningskamp, som ble utkjempet ved hjelp av ord, protester og aksjoner, uten bruk av vold og våpen.

Hyrdebrevet ble trykt i 50 000 eksemplarer. Riktignok ble det beslaglagt av politiet dagen før det skulle leses opp under gudstjenesten i kirkene søndag 9. februar 1941, men da var allerede 36 000 eksemplarer godt spredt blant folk. Til tross for forbudet ble brevet opplest eller omtalt fra prekestolen i en rekke kirker. Prekestolen var den gang fast plass for kunngjøringer i gudstjenesten, og var som formidlingskanal «enestående i det ensrettede samfunn» (Grimnes 2018: 343). En av dem som leste opp dette brevet, var sokneprest Aasulv Austad i Valle i Setesdal. I sitt svar på spørreskjemaet fra Molland og Seierstad skrev han om denne hendelsen: «Kyrkja var stappfull, dei fleste gråt, nokon sat med samanbitne tenner og ein gjekk bannande ut av kyrkja» (KKS, Agder bispedømme). Både i denne menigheten og i de fleste andre menigheter hvor dette brevet ble kjent, ga de aller fleste spontant uttrykk for tillit til biskopenes forsvar for retten i samfunnet og sluttet opp om protesten mot urettferdighet, rettsvilkårlighet, samvittighetstvang og krenkelse av yringsfriheten. Ved å framheve retten både for den enkelte og for folket fikk biskopene støtte blant folk langt utover kretsen av faste kirkegjengere. Det kom støtteeerklæringer fra en hel rekke menighetsråd. I Oslo bispedømme var menighetsrådet i Nes (Nesbyen) i Hallingdal først ute (Berg 1999: 67).

Menighetsrådet og «den nye tid»

I menigheter med prest som sympatiserte med NS, oppsto det nokså snart en spenning i forhold til menighetsrådet. Det kunne gi seg ulike utslag. I Åmot i Hedemark var soknepresten medlem av NS. Han var ikke fornøyd med menighetsrådets holdning til «den nye tid» og avsatte like godt hele rådet høsten 1940. På egen hånd oppnevnte han et nytt menighetsråd. Det ble godkjent av departementet. Biskop Berggrav tok opp denne saken i en samtale med kommissarisk kirkestatsråd Ragnar Skancke 29. januar 1941 og gjorde det klart at avsettelsen av menighetsrådet i Åmot var i strid med menighetsrådsloven og altså «en opplagt ulovlig affære». (Berggrav 1946: 138).

Da Hans Olaf Hagen – som var kjent som NS-medlem – ble utnevnt til sokneprest i Bekkelaget menighet i mars 1941, var han ikke blant de tre som menighetsrådet hadde innstilt. Han var heller ikke innstilt av prosten og biskopen. Ved hans første gudstjeneste i Bekkelaget kirke 6. juli 1941 var ingen fra menighetsrådet til stede. Da han noen dager senere dukket opp i menighetsrådet, ble han ikke ønsket velkommen og heller ikke nevnt i protokollen fra møtet. I de to neste møtene i menighetsrådet står det uttrykkelig at soknepresten ikke møtte (Austad 1998: 9).

Etter hvert ble det klart at departementet helst ville unngå at menighetsrådene foretok en rådgivende innstilling når det skulle ansettes ny prest i en menighet. I flere tilfeller oversendte ikke departementet søkerlisten til menighetsrådet til uttalelse, men utnevnte den som etter NS's vurdering passet best. Det hører imidlertid også med til bildet at de fleste prestene sluttet å søke ledige embeter i siste halvdel av 1941.

Bruk av kirken

På enkelte steder oppsto det gnisninger mellom NS og menighetsrådene i forbindelse med disposisjon av menighetens kirke. Ifølge kirkeretten lå det under menighetsrådet å treffe beslutninger om bruk av soknekirken og andre kirker eller kapeller utenom de vanlige gudstjenester og kirkelige handlinger, som presten (eller prestene) i menigheten har råderett over. I retningslinjene som forelå for bruk av kirken, stod det presisert at «foredrag eller forhandlinger om emner med politisk eller agitatorisk tendens» ikke var tillatt. Avslag kunne innankes til Kirkedepartementet (Hansson 1935: 180).

I juni 1941 søkte NS i Haugesund om å få bruke Avaldsnes kirke til gudstjeneste ved en tilreisende prest i anledning et NS-stevne, som skulle være St. Hans eller Olsok. Avaldsnes sokneråd avsto søknaden, og sa at det «strider mot kyrkja si gudgjevne oppgåva å stella seg som tenar for ein parti-politisk makt-faktor.» Saken ble oversendt til Kirkedepartementet, som uttalte: «Ei St. Hans- eller Olsok-stemna ved Nasjonal Samling er ikkje 'ei partipolitisk tilstelling'. Ut over dette foretok ikke departementet seg noe i denne saken, men forsikret at den ville bli anket hvis menighetsrådet på ny avsto en ny søknad om å få benytte kirken ved et stevne på slike dager. I så fall ville departementet gi tillatelse til å benytte kirken (*Kirkelig Hvitbok* 1942: 89-90).

I menigheter med NS-prest kunne ikke menighetsrådet på kirkerettslig grunnlag forhindre ham i å ta i bruk kirken til formål av denne karakter. Svarene fra prestene som kom inn til KKS i 1946, tyder på at det skjedde svært sjelden.

Forsøk på sensur av menighetsbladene

NS la merke til at det i enkelte menighetsblad – som i de fleste tilfeller var utgitt av menighetsrådet – kunne stå en og annen artikkel som uttrykte skepsis til «den nye tid». Partiet forlangte at det skulle «innsendes et eksemplar av samtlige aviser, blader og tidsskrifter som utkommer innen fylket» til Statens Pressekontor, som hadde en avdeling i hvert fylke. I et rundskriv til prester og menighetsråd 6. mars 1941 ba Kirkedepartementet dem å sørge for at «dette etterkommes også hva menighetsbladene angår» (*Kirkelig Hvitbok* 1942: 29).

Domprost Bjarne Knudsen i Bergen svarte 21. mars 1941 at de ansvarlige for menighetsbladene i prostiet vegrer seg for å innsende bladene til NS' presseleder i fylket. Han meldte at menighetsbladene «på det bestemteste» vil motsette seg kontroll av NS. Hvis kravet opprettholdes, vil menighetsbladene gå inn, understreket domprosten. I sin påtegning bekreftet biskopen i Bjørgvin, Andreas Fleischer, at menighetsbladene ville opphøre hvis de skulle få «en bestemt *politisk* farve» (*Kirkelig Hvitbok* 1942: 30-31).

I et rundskriv fra Kirkedepartementet om kirkens forkynnelse 5. april 1941 svarte kommissarisk statsråd Ragnar Skancke og ekspedisjonssjef Sigmund Feyling at det må være «i presteskapets og menighetsrådenes interesse at menighetsbladene holdes helt utenom innblanding i dagens politikk og avholder seg fra statsfiendtlig propaganda i enhver form». Departementet argumenterte med at menighetsbladene er tenkt å være et «evangelisk sendebud i hvert eneste hjem i menigheten». Dette utspillet lå på samme linje som det som skulle gjelde for prestenes forkynnelse, nemlig oppfordringen til å

konsentrere seg om «det rent oppbyggelige og det evighetsmessige i evangeliet» (Austad 2005: 83-84).

Hensikten bak denne departementale veiledningen – kledd i fromme ord og vendinger – var ikke vanskelig å gjennomskue. NS vill forhindre artikler i menighetsbladene som kommenterte og kritiserte den politiske situasjonen i landet. Prester, menighetsråd og redaktører av menighetsblad lot være å sende inn disse bladene til NS' pressekontor. Enkelte lesere med sympatier for NS fortsatte å klage til departementet over innlegg i menighetsbladene som ble oppfattet som kritiske til den politiske «nyordningen» i landet (*Kirkelig Hvitbok* 1942: 35-36). Etter prestenes embetsnedleggelse i 1942 nedla departementet forbud mot menighetsblad.

Utkast til endring av loven om menighetsråd

Den 5. april 1941 kom Kirkedepartementet med en forordning om «visse midlertidige endringer i loven om menighetsråd». Ett av poengene her var at ved suppleringsvalg «kan det også velges personer utenfor soknet når de tidligere har vært medlemmer av menighetsrådet og er villig til å motta valg». Det heter også at biskopen kan bestemme at et menighetsrådsmedlem som flytter ut av soknet, kan bli stående som medlem (*Kirkelig Hvitbok* 1942: 117-118).

Noe senere utarbeidet departementet et utkast til en forordning om endring av lov for menighetsråd og menighetsmøter. Utkastet ble sendt til biskopene til uttalelse 28. august 1941. En av paragrafene lød så: «Formannen og nestformannen oppnevnes av *biskopen* i samråd med prosten. De øvrige medlemmer av menighetsrådet med personlige varamenn oppnevnes av *prosten* i samråd med menighetsrådets formann. I hvert menighetsråd skal det sitte minst en kvinne» (*Kirkelig Hvitbok* 1942: 107-110). I en annen paragraf står det at formannen under møtet – etter eget omdømme – gjør «sitt selvstendige vedtak som blir å føre inn i 'Bok for menighetsråd', som autoriseres av prosten.»

Samtlige biskoper avviste utkastet. Oslo biskop uttalte:

Å søke innført det prinsipp at rådets medlemmer dels oppnevnes istedenfor å bli utpekt av menigheten, og dels at den av en overordnet instans oppnevnte formann fikk enerett til å *avgjøre* hva rådets vedtak skal være – dette ville bryte totalt med alt det vesentlige i disse råds karakter (*Kirkelig Hvitbok* 1942: 111).

Etter biskopenes avvisning av utkastet stilte departementet saken i bero inntil videre.

Forsøk på å nazifisere folket

Norge var det eneste av de tyskokkuperte landene «hvor et innenlands nasjonalsosialistisk parti fikk hånd om statsmakten og ved hjelp av statsmakten søkte å gjennomføre sin revolusjon» (Grimnes 2018: 303). Det ga NS en mulighet for å realisere sin visjon, fremfor alt etter at Quisling tiltrådte som ministerpresident og dannet en nasjonal regjering 1. februar 1942. Da han få dager senere tok fatt på sitt ambisiøse forsøk på å omvende det norske folk til nasjonalsosialistisk tro og tenkning, ble lokalbefolkningen

Menighetsrådenes betydning under okkupasjonen 1940-1945

– og dermed også menighetene og menighetsrådene – trukket inn i den sivile motstandskampen lokalt. Etter modell av *Hitler-Jugend* ville Quisling begynne med barn og ungdom. Ved tvang skulle alle mellom 10 og 18 år innlemmes i Den nasjonale ungdomstjenesten. Også lærerne i skolen skulle pålegges å delta i gjennomføringen av denne 'revolusjonen' (Austad 2022: 101-118).

Quislings utspill møtte sterk motstand hos foreldrene, blant lærerne og i menighetene. De sto sammen om foreldrenes rett til å ta hånd om sine barns oppdragelse. Biskopene forankret foreldreretten i grunnforholdet mellom foreldre og barn, gitt i skapelsen, og viste til at de aller fleste norske foreldre ved døpefonten hadde lovet å oppdra sine barn i kristen tro. Det hører med til bildet at kristendomsundervisningen i grunnskolen den gang var et ledd i dåpsopplæringen, og at det norske folk av mange fortsatt ble betraktet som et kristent folk.

I denne situasjonen lå det til rette for menighetsrådene å støtte opp om den massive lokale protesten mot Quislings forsøk på å nazifisere den oppvoksende slekt.

Menighetsrådenes støtte ved embetsnedleggelsen

Da alle biskopene med basis i en likelydende erklæring la ned sine statsembeter 24. februar 1942, kom det støtteerklæringer både fra prester og menighetsråd. De meldte fra at de fortsatt betraktet sin biskop som rettmessig biskop. Både redegjørelsen for embetsnedleggelsen fra biskopen i bispedømmet og støtteerklæring fra det lokale menighetsråd ble mange steder lest opp fra prekestolen (eller fra koret) ved første gudstjeneste etter bruddet. Også ved denne anledning var mange av kirkene fullsatte, og de tilstedeværende var beveget (Carlsen 1945:91; Gjelsvik 1977: 72).

Da de aller fleste av prestene – nærmere bestemt 92,3 % – la ned sine statsembeter under høymessegudstjenesten påskedag 5. april 1942 på grunnlag av bekjennelseserklæringen *Kirkens Grunn*, var også kirkene mange steder overfylte. Erklæringen, som ble lest opp, presenterte seg som en bekjennelse lagt fram av «kirkens folk». Det var uttrykk for at det var menighetene som her vitnet om sin evangelisk-lutherske tro i den aktuelle situasjon. *Kirkens Grunn* var ikke bare ment bare som en teologisk redegjørelse for prestenes aksjon. I tillegg til biskopene og prestene skulle også menighetsrådene, som representanter for menighetene, slutte seg til denne bekjennelsen. Det samme gjorde også bispedømmerådene, de teologiske fakulteter, de kristelige organisasjoner og en rekke andre kirkelige institusjoner (Austad 1974: 140-141).

Prestenes embetsnedleggelse gjorde Quisling rasende. Den 8. april sendte han et trusseltelegram til hver enkelt prest som hadde lagt ned sitt embete, og stemplet aksjonen som «en opprørshandling rettet mot Norges frihet og selvstendighet». Den ville bli «behandlet deretter». Telegrammet truet med at de prestene som ikke gjenopptok sine embeter innen åtte dager, ville måtte regne med å bli avskjediget og flytte fra presteboligen og distriktet (KKS). Men prestene lot seg ikke skremme. Bare to av dem gjenopptok sine embeter. Quisling fulgte ikke opp trusselen om avskjedigelse og fraflytting, og storparten av prestene kunne fortsatt bli boende i prestegården, men uten å kunne kjenne seg trygge (*Kirkelig Hvitbok* 1942: 284-300).

Menighetsrådene støttet sine prester, som tok sikte på å fortsette sin menighetstjeneste som ikke-embetsmenn i kraft av sin ordinasjon. Quislings håp om at menighetene ikke ville slutte opp om prestene som hadde nedlagt sitt embete, slo ikke til. Det var en stor skuffelse for ham at «dette håp brast» (Skard 1945: 38).

De nærmeste dagene strømmet det inn erklæringer fra menighetsrådene om tilslutning til *Kirkens Grunn* (Skard 1945: 38). I et skriv fra kirkens ledelse 13. april 1942 bekreftes det at det hver dag fra alle kanter av landet innkommer slike støtteerklæringer fra menighetsrådene (Bloch-Hoell 1995: 12).

Vel tre uker etter embetsnedleggelsen, 29. april 1942, ble det likevel fra ledende hold i kirken sendt ut en parole til menighetsrådene om å gi sin tilslutning til *Kirkens Grunn* eller bekrefte sin tidligere tilslutning. En ville at så mange menighetsråd som mulig skulle si fra om at denne bekjennelsen «har gitt uttrykk for det som kristenfolket må anse som uoppgivelig for den kristne kirkes gjerning i vårt folk» og samtidig protestere mot departementets aksjoner mot kirken og behandling av lærerne og biskopene (Austad 1974: 192 note 17). Parolen kan tolkes som tegn på at oppslutningen fra menighetsrådene så langt ikke var fullt så omfattende som en hadde håpet på. Resultatet ble i alle fall at enda flere menighetsråd ga skriftlig melding om sin tilslutning.

I noen menighetsråd var det imidlertid en og annen som var medlem av NS eller sympatiserte med partiet. De menighetsråd som hadde det slik, ble omtalt som «blandede». I en parole fra kirkens ledere som ble sendt ut i slutten av april 1942, ble medlemmer i «blandede» menighetsråd *enkeltvis* bedt om å slutte seg til bekjennelseserklæringen. Departementet mottok ikke mange brev av denne type (Austad 1974: 192, note 18).

Det foreligger ingen oversikt over antallet menighetsrådsmedlemmer som ikke sluttet seg til *Kirkens Grunn*. Men det kan ikke ha vært mange; de utgjorde så vidt vi vet et lite mindretall. Ikke et eneste av de ‘gamle’ menighetsråd skal ha meddelt departementet at de støttet NS, og at de av den grunn avviste bekjennelseserklæringen fra 1942. I det tilgjengelige kildematerialet finnes det ikke eksempler på menighetsråd som sviktet. Det tyder på at samtlige menighetsråd – skriftlig eller i praksis – støttet opp om det teologiske og kirkelige grunnlag for prestenes embetsnedleggelse (Hassing 2014: 164).

Menighetsrådene i den midlertidige kirkestruktur

På et møte 20. juni 1942 besluttet biskopene å etablere en ny kirkeledelse under navnet *Den midlertidige kirkeledelse* (DMK). I kraft av kirkelig nødrett påtok den nye kirkeledelsen seg det øverste ansvar for kirken, som hadde den klart største delen av folket med seg. Kirken skulle administrere seg selv inntil videre, løsrivet fra statens kirkestyre. I forhold til statskirkeordningen ville en ikke bryte med mer enn nødvendig. Det innebar at bispedømmerådene og menighetsrådene ikke nedla sine verv. Formelt hørte de hjemme i den statskirkelige struktur, men uten å ville innrette seg etter direktiver og bestemmelser fra Quisling-regjeringen, Kirkedepartementet, NS-biskoper eller NS-prester.

Menighetsrådenes betydning under okkupasjonen 1940-1945

Den 23. juli 1942 sendte DMK ut en redegjørelse om kirkens kamp og trakk fram en rekke påtrengende arbeidsoppgaver. Her ble det konstatert at menighetsrådene mannjevt har sluttet opp om sine prester. Videre heter det i redegjørelsen:

Menighetsrådene fortsetter sin gjerning enten de blir avsatt eller ikke, idet de sørger for at alt det kirkelige arbeid i menigheten går sin gang. De står i forbindelse med sin rette prest og biskop. De prester som er medlemmer av menighetsrådet, fortsetter i rådet selv om de har nedlagt sitt embete eller er avsatt (Austad 2005: 185).

I mange menigheter sto NS svakt. På Notodden la NS-folk skylden for det på «den kompakte blokk av Hydro-ingeniører» og på menighetsrådet og andre kristne grupper. Kirken ble anklaget for å drive «nedbrytningsarbeid». Medlemmer av NS gikk til felts mot sokneprest John Heltne. I juli 1942 mottok han et brev hvor det ble hevdet at han ved å så «hat og tvil fra prekestolen» har syndet mot Den hellige Ånd. Det ble lagt til at dette er «den eneste synd for hvilken der ikke gis tilgivelse» (Støylen 1984: 140). Brevet skapte en amper stemning der det var kjent.

Da Quisling-regjeringen la til rette for at de NS-vennlige prestene Lars Frøyland og Ludvig Daae Zwilgmeyer skulle ordineres til biskoper av fungerende Nidaros-biskop Einar Lothe i Vår Frelsers kirke i Oslo 28. juni 1942, protesterte menighetsrådet. Med støtte av menighetens prester frasa rådet seg «enhver medvirkning til en handling som betegner et brudd med kirkelig lov, orden og tradisjon». Hverken organist, sangkor, klokker, kirketjener, ringer eller dørvakt var villige til å assistere ved den planlagte bispeordinasjonen (Christie 1945: 215). Like fullt tok det statlige kirkestyret seg til rette og gjennomførte handlingen.

Lov av 30. juli 1942 om menighetsråd

Quisling ble provosert av at DMK oppfordret menighetsrådene til å fortsette sin virksomhet som før. Hans regjering vedtok derfor 30. juli 1942 et tillegg til menighetsrådsloven. Siden det ikke lot seg gjøre å velge menighetsråd med NS-profil på kirkedemokratisk vis, valgte Quisling-regjeringen å oppnevne 'nye' menighetsråd etter førerprinsippet (Norrman 1988: 176). De nye rådene skulle ha tre medlemmer: soknepresten og to rådgivere. En forutsatte at soknepresten, som skulle være formann, var NS-medlem eller NS-sympatisør. Hvis det ikke var tilfelle, skulle biskopen oppnevne en annen enn soknepresten til dette vervet. Den ene av de to rådgiverne skulle oppnevnes av biskopen, og den andre av ordføreren. De 'gamle' menighetsrådene ble besluttet nedlagt og forbudt. De 'nye' rådene skulle gjøre krav på menighetsrådenes protokoll, arkiv og kassabeholdning, om nødvendig ved hjelp av politiet. Med det kom de 'gamle' menighetsrådene «direkte i ildlinjen» (Skard 1945: 41).

Ikke lenge etter sendte DMK ut en parole i sju punkter med klar melding om at ingen prest skal gå inn i de 'nye' menighetsråd. De 'gamle' menighetsrådene skulle – så langt som mulig – sørge for å holde menighetsarbeidet i gang. De skulle ikke utlevere noe til de 'nye' menighetsråd, hverken forhandlingsbøker, regnskaper, pengemidler eller virksomheter. Parolen fremholdt at de beslutninger som fattes av menighetsrådet om

disse ting, ikke skulle føres inn i menighetsrådets forhandlingsprotokoll. En utelukket ikke at den kunne bli beslågt av politiet.

Konfrontasjoner med okkupasjonsmakten

På spørsmålet fra Molland og Seierstad om prestene merket noen aktivitet fra de 'nye' menighetsrådene, svarte mange at det faktisk ikke lyktes for Quisling-tilhengerne å få oppnevnt slike råd i deres menigheter. Sokneprest Trygve Lavik i Varteig menighet forteller at NS-ordføreren skrev til NS-biskopen at «de som var skikket til å overta menighetsrådet, ikke var villige, og de som var villige, var ikke skikket» (KKS, Oslo bispedømme). Men der det likevel lyktes å få oppnevnt et 'nytt' råd, strevde ofte medlemmene med å finne sin rolle. I Frogner menighet i Oslo var det 3-4 forskjellige formenn på ganske kort tid (Schübeler 1945: 196).

Det finnes flere eksempler på at 'nye' menighetsråd fikk medlemmer som neppe var fullt klar over hva et slikt verv innebar. I Telemark bispedømme, som Quisling opprettet og ønsket skulle være et «idealbispedømme», ble det i en menighet oppnevnt en leder av det 'nye' rådet som ikke var medlem av Den norske kirke. Han var døpt som barn, og døpt om igjen som voksen. NS-biskop Ludvig Daae Zwilgmeyer ba ham oppsøke soknepresten på stedet for å melde seg inn igjen i kirken. Han gjorde det og svarte sin biskop ved å fortelle at «så med dåp er det i orden» (Støylen 1984: 153-154). Fra Sauherad meldte sokneprest Niels Steen at lederen av det 'nye' menighetsrådet der var blitt observert «i nokså påvirket tilstand», og at det gikk rykter om at lederen i det 'nye' menighetsrådet i annekset Nes gjorde seg skyldig i «nokså graverende moralsk-sedelige forhold» (KKS, Agder bispedømme).

Enkelte steder oppsto det strid om kirkeofringene. Lederen i det 'nye' menighetsrådet i Stangvik menighet nedla forbud mot «å bruke kirken eller holde ofringer uten hans tillatelse» (KKS, Nidaros bispedømme). I flere menigheter forlangte det 'nye' rådet å få navnene på årets konfirmanter for å kunne gi dem NS-lesestoff som gave. I flere tilfeller innskrenket imidlertid de 'nye' menighetsråd seg til å sette opp budsjett for kommende år og å foreta innstilling ved ansettelse av nye medarbeidere i ledige stillinger – så som organist, klokker, kirketjener og kirkeverge (KKS, Ibestad menighet, Hålogaland bispedømme; Kragerø menighet, Agder bispedømme). Alt i alt kan hovedtendensen i prestenes svar på spørsmålet om aktiviteten til de 'nye' menighetsråd oppsummeres på samme måte som kallskapellan Johan Christie Gjesdahl i Porsgrunn: «Det 'nye' menighetsråd førte en skyggetilværelse» (KKS, Agder bispedømme). Det hører også med til bildet at de 'nye' rådene i de fleste tilfellene ble oversett og isolert av den lokale menighet.

På spørsmålet om hvordan de 'nye' menighetsråd fikk tak i menighetsrådets prokoller, avtegner det seg et nokså ensartet mønster. Lederen av de 'gamle' menighetsråd fulgte parolen fra DMK og nektet å utlevere prokollen og arkivet. I mange tilfeller endte det med at politiet eller lensmannen på stedet hentet protokollen, noen steder også arkivet, og kvitterte for det som ble mottatt. Var det penger i menighetsrådets kasse, tok en dem som regel med seg.

Det viste seg snart at de 'nye' menighetsrådene ikke var særlig opptatt av menighetsarbeid. Tilsynelatende brydde de seg ikke om menighetenes åndelige ve og vel. Det finnes riktignok eksempler på at de satte i gang ett og annet diakonalt tiltak, så som matutdeling til trengende ved juletider (KKS, Hedrum menighet, Oslo bispedømme). Men det er ingenting som tyder på at initiativ av denne art hadde noe vesentlig omfang. I menigheter som hadde NS-prest, var kirkebesøket jevnt over så dårlig at det var så godt som umulig å sette i gang noe menighetsarbeid i regi av presten (Christie 1945: 227). Men i de større byene var det enkelte NS-prester som i sine gudstjenester samlet en del folk. De kom gjerne fra forskjellige menigheter. Det var tilfelle i Gamle Aker kirke, som en tid ble «et fristed for kristne i NS i Oslo-regionen» (Baardseth Panjwani 2016: 24).

Kirkedepartementet var kjent med at de 'nye' menighetsrådene hadde store vanskeligheter og informerte sine biskoper om at rådene først og fremst måtte ta seg av de rent forretningsmessige funksjonene. De skulle overlate det egentlige menighetsarbeidet til de 'gamle' menighetsrådene, selv om de på papiret var nedlagt av Quisling-regjeringen (Støylen 1984: 155). De 'gamle' menighetsrådene fortsatte sin virksomhet og hadde hånd om det meste av arbeidet i menighetene, til tross for at de flere steder måtte arbeide i det skjulte.

Strid om Den midlertidige kirkeledelse

Den 7. august 1942 erklærte Innenriksdepartementet at DMK var oppløst. En uke senere, 15. august, svarte biskopene at de ikke ville oppgi kirkeledelsen som de hadde etablert. Kirken trengte en slik ledelse i en situasjon med rettsstridige overgrep mot kirken, så som «de vilkårlige, politisk begrunnede avskjedigelser og ordinasjoner». Disse overgrepene har skaket opp vårt folk, uttalte biskopene. De la til at «den kirkelige umyndiggjørelse som den totale endring av menighetsrådsloven medfører, vil føles som et slag i ansiktet på våre menigheter» (Støylen 1984: 186-187).

I august 1942 sendte DMK en samling paroler – ti i tallet – til prestene og menighetene. Parolene gikk under navnet «De 10 bud». Det heter her at menighetsrådet oppfordrer menighetens prest til å fortsette sin gjerning og gir ham rett til å bruke kirkehuset. Ved ledighet vender menighetsrådet seg til sin rette biskop, som vil sørge for at menigheten får ny prest. En NS-prest som etter loven er selvskrevet medlem av menighetsrådet, betraktes ikke som medlem og innkalles ikke til møtene. Prester som har nedlagt sitt statsembete eller er blitt avsatt, betraktes fortsatt som medlemmer av menighetsrådet. Kirkeledelsen legger altså opp til at menighetsrådene fortsetter et nært samarbeid med sine prester, selv om disse ikke lenger er statsembetsmenn. Når det gjelder prestegårdene, heter det i parolene fra DMK at forpaktningsavgift, festeavgift og boligavgift ikke skal innbetales til prestegårdstilsynet, men til det 'gamle' menighetsrådets kasserer, som anbringer beløpet i en særskilt kasse (Austad 2005: 176-177).

De 'gamle' menighetsrådene fulgte parolene og fortsatte sin tjeneste som før biskopenes og prestenes embetsnedleggelse – så langt som mulig. Den norske kirke befant seg i en ekstraordinær kirkerettslig situasjon. Selv om menighetsrådene ikke la ned sine statskirkelige verv, fungerte de i praksis uavhengig av det statlige kirkestyre.

De var lojale overfor de avsatte biskopene og arbeidet nært sammen med den store majoriteten av prester som hadde brutt med statens kirkestyre.

I virkeligheten var Den norske kirke i årene 1942-45 delt i to kirker, som på grunn av den ideologiske og politiske konflikten ikke samarbeidet. Den lille NS-kirken – også kalt Quisling-kirken – lyktes ikke å få menighetsrådene med seg i forsøket på å få bredt gjennomslag i menighetene for sitt program. De om lag 100 NS-prestene – hvorav flere var lekfolk ordinert av NS-biskoper – fikk overalt de 'gamle' menighetsrådene mot seg.

Det er ikke grunn til å tvile på at de 'nye' menighetsrådenes målsetting var av politisk karakter. De skulle tjene Quislings politiske visjon. Men de ble aldri noe egnet redskap i hans forsøk på å nazifisere det norske folk. Det hele endte med at de 'nye' rådene nærmest visnet bort i løpet av høsten 1942 og i første del av 1943.

Lønn til prestene 1942-45

De prestene som la ned sine statsembeter, frasa seg lønn fra staten. I og med at de fleste av dem forble i sine menigheter og gjorde tjeneste som ikke-embetsmenn, ble det en utfordring for menighetene å sørge for at de fikk økonomiske midler til å greie seg og sin familie. Enkelte steder forekom det spontan ofring til presten i en gudstjeneste. Ved en slik ofring i en landsens menighet i Finnmark kom det inn et firesifret beløp. Presten ble forferdet og tok kontakt med sin medhjelper i menigheten. Medhjelperen svarte: «Det skal presten ta med ro. De skal vite at det er lettere for oss nå å fø en prest enn å fø en gris» (Krohn-Hansen 1945: 168).

I spørreskjemaet fra Molland og Seierstad om økonomien til prestene etter at de ikke lenger fikk lønn fra staten, var det mange som svarte at menighetsrådet organiserte innsamling (Sandvik 2011: 303). Selv om det foregikk slik en rekke steder, var det likevel nødvendig i all hemmelighet å etablere en landsomfattende ordning for å samle inn og fordele penger til prestene. Det ble oppnevnt en landsleder, bispedømmeledere, en distriktsleder i hvert prosti og en ansvarlig i hver menighet. I et skriv om organiseringen av denne virksomheten lokalt sto det at ansvarshavende i menigheten «kan tilhøre menighetsrådet». Der det var tilfelle, skulle vedkommende orientere «sikre medlemmer» i rådet enkeltvis (Sandvik 2011: 306). Dette må forstås slik at den økonomiansvarlige i menigheten skulle være en betrodd person – ikke menighetsrådet som sådan. En gikk tydeligvis ut fra at det i enkelte menighetsråd kunne være ett og annet medlem som hadde NS-sympatier, og som en ikke helt kunne stole på i risikofylte saker (jf. Berge 2011: 226-227).

Av slike grunner var det flere av dem som organiserte innsamlingsarbeidet på bispedømmeplan og prostiplan som rådet fra at virksomheten lokalt skulle knyttes til et medlem av det 'gamle' menighetsrådet. Blant dem var skipsreder Arnt J. Mørland i Arendal. Han ledet arbeidet med lønn til prestene i Agder bispedømme (som Quisling hadde nedlagt, men som likevel ble opprettholdt i den selvadministrerte folkekirken). Etter Mørlands syn var det forbundet med risiko å involvere menighetsrådene (Støylen 1984: 145). Men fra andre steder i landet er det blitt rapportert at menighetsrådet tok ansvar for denne tjenesten. Uansett hvem som organiserte tjenesten lokalt, var det viktig at den foregikk i all hemmelighet og ikke ble rullet opp av statspolitiet.

Sokneprest Andreas Telhaug i Skudenes forteller at det en dag kom en fire år gammel gutt inn i prestegården med en konvolutt som inneholdt kr. 378. Gutten sa at han hadde «fått den a' en mann på gadå» med beskjed om å levere den til presten (Sandvik 2011: 303). For kuréren gjaldt det ikke å bli oppdaget.

Flere ganger hendte det at prester ble innkalt til forhør om hvor de fikk penger fra. Også personer som var mistenkt for å støtte prestene økonomisk, kom i søkelyset. Men det lyktes aldri NS og tyskerne å avsløre kirkens omfattende økonomiske innsamlings- og fordelingsapparat. Kirken opplevde en enestående offervilje i disse årene. Det var «et av de mest oppmuntrende trekk i kirkens kamp», hevder Ingvald B. Carlsen (Carlsen 1945: 117).

Sanering og supplering

I rundskriv fra biskopene om menighetsrådene 11. mai 1945 fikk menighetsrådene fra 1937 fullmakt til å fortsette inntil lovlig valg kunne avholdes. Men fullmakten var betinget av at «de i 1942 sluttet seg til *Kirkens Grunn* eller på annen måte tydelig har vist sin troskap». Så snart som mulig skulle det gis melding om hvilke menighetsrådsmedlemmer som «bør få slik fullmakt». De som ikke fikk «fortsettelsesfullmakt», skulle ganske enkelt utelates fra innkalling til møte i menighetsrådet, uten nærmere begrunnelse. I de tilfeller det var nødvendig med suppleringsvalg, skulle det foregå på menighetsmøte (Austad 2005: 257-258).

Biskopene la opp til at menighetsrådene selv skulle foreta denne saneringen, og at det skulle gjøres på en måte som skapte minst mulig støy. En måtte unngå at det skapte inntrykk av at menighetsrådene gjennomførte en rettslig prøving av dem som ble sjaltet ut. Den framgangsmåten som ble valgt, hvilte tydeligvis på erkjennelsen av at flertallet i menighetsrådene hadde sluttet opp om *Kirkens Grunn* og DMK. Biskopene regnet tydeligvis med at de medlemmene som sto på NS' side, utgjorde et lite mindretall. I mai-dagene i 1945 var det ikke ventet at de ville protestere mot at de ikke fikk fullmakt til å fortsette i menighetsrådet. Det skjedde heller ikke.

Konklusjon

Menighetsrådene fra 1937 var sentrale i den lokale sivile motstand mot NS' kirkepolitikk og bidro til kirkekampen lokalt og nasjonalt. De tok ansvar for det lokale menighetsliv, så langt det lot seg gjøre under de rådende forhold. Etter anbefaling fra DMK fortsatte de 'gamle' menighetsrådene sin virksomhet også etter Quisling-regjeringens beslutning sommeren 1942 om å legge dem ned og erstatte dem av NS-oppnevnte menighetsråd bestående av tre medlemmer.

Til tross for at de 'gamle' menighetsrådene kirkerettslig hørte hjemme i den statskirkelige strukturen, sluttet de opp om biskopene og prestene som hadde brutt med statens kirkestyre. I kraft av sin ordinasjon gjorde disse likevel tjeneste i sine bispedømmer og menigheter så langt som mulig. Menighetsrådene rettet seg ikke etter råd og bestemmelser fra Kirkedepartementet, som var styrt av NS, og fulgte heller ikke anvisninger som kom fra en NS-biskop eller en NS-prest. De 'gamle' menighetsrådene fulgte rådene fra DMK og samarbeidet ikke med de 'nye' menighetsrådene. Quisling-

regjeringen lyktes ikke med å få disse rådene til å fungere. De døde nærmest bort utover vinteren 1942-43.

Quislings forsøk på å få menighetsrådene til å gå i bresjen for kampanjen for å nazifisere det norske folk var et mislykket politisk utspill. I realiteten oppnådde NS-kirken det motsatte av det den håpet på. Partiets grep – for ikke å si feilgrep – bidro snarere til å styrke menighetsrådenes motstandskraft og solidaritet med presteskapet i den selvstyrte folkekirken.

Menighetsrådenes engasjement og brede oppslutning om sine prester og biskoper vitner om at kirkekampen ikke bare var geistlighetens protest mot okkupasjonsstyrets kirkepolitikk, men også menighetenes lokale motstand mot nazifiseringen av det norske folk. I den forstand utgjorde menighetsrådenes sterke stilling en viktig lokal front i den kirkelige motstandsbevegelsen. Erfaringene fra menighetsrådenes motstandskraft under okkupasjonen bidro til å styrke deres stilling etter krigen.

Arkiv

Kirkekampens Sentralarkiv (KKS), Nasjonalbiblioteket, Oslo (Ms. 4° 3713 B2).

Dokumentsamlinger

Sigmund Feyling (red.): *Kirkelig Hvitbok*. Utgitt på foranstaltning av Kirke- og undervisningsdepartementet, I kommisjon hos Gunnar Stenersens forlag, Oslo 1942.

Austad, Torleiv: *Kirkelig motstand*. Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940-45 med innledninger og kommentarer, Høyskoleforlaget: Kristiansand 2005.

Litteratur

Austad, Torleiv: *Kirkens Grunn. Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-45*, Luther Forlag: Oslo 1974.

Austad, Torleiv: «Bekkelaget kirke 75 år. Korte glimt fra historien», *Bekkelaget kirke 75 år – 1923-1998*, Utgitt av Bekkelaget menighetsråd 1998: 5-16.

Austad, Torleiv: “Church Resistance against Nazism in Norway, 1940-1945”, i *Kirchliche Zeitgeschichte / Contemporary Church History*, Volume 28, Issue 2, 2015: 278-293.

Austad, Torleiv: “Nasjonal ungdomstjeneste. Kampen om barn og unge i Norge under okkupasjonen 1940-1945”, *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke*, 49, 2/2022: 101-118.

Baardseth Panjwani, Sylvi: *Gamle Aker kyrkje*, Utgitt av Sentrum og St. Hanshaugen menighetsråd: Oslo 2016, spesielt 23-24.

Berg, Pål A.: *Kirke i krig. Den norske kirke under 2. verdenskrig 1940-45*, Genesis Forlag: Oslo 1999.

Berglyd, Jostein: «Skuffelser og svik», i Torleiv Austad, Ottar Berge & Jan Ove Ulstein: *Dømmekraft i krise?*

Holdninger i kirken til jøder, teologi og NS under okkupasjonen, Kyrkjefag Profil nr. 18, Akademika forlag: Trondheim 2011, 187-261.

Berggrav, Eivind: *Da kampen kom. Noen blad fra startåret*, Land og Kirke: 2. opplag Oslo 1946.

Berglyd, Jostein: *Presten som ville nazifisere Norge. En biografi om Sigmund Feyling*, Portal forlag: Kristiansand 2016.

Bloch-Hoell, Nils E.: «Den norske kirke under okkupasjonen. Kirkekamp, illegal informasjonstjeneste og litt MF-historie». *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 66, 1/1995, 5-25.

Carlsen, Ingvald B.: *Kirkefronten i Norge under okkupasjonen 1940-1945*, Forlagt av H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard): Oslo 1945.

Christie, H.C.: *Den norske kirke i kamp*, Land og Kirke: Oslo 1945.

Menighetsrådenes betydning under okkupasjonen 1940-1945

- Gjelsvik, Tore: *Hjemmefronten. Den sivile motstand under okkupasjonen 1940-1945*, Oslo: J.W. Cappelens Forlag A.S.: Oslo 1977.
- Grimnes, Ole Kristian: *Norge under andre verdenskrig 1939-1945*, Oslo: Aschehoug: Oslo 2018.
- Hansson, Kristian: *Norsk kirkerett*, Forlagt av H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard): Oslo 1935.
- Hansson, Kristian: *Stat og kirke. Fredstider og kampår i Norge*, I hovedkommissjon hos John Griegs forlag: Bergen 1945.
- Hassing, Arne: *Church Resistance to Nazism in Norway 1940-1945*, University of Washington Press: Seattle and London 2014.
- Indrebø, Ragnvald: «Tre bøker om kirkekampen», *Luthersk Kirketidende* 80, 5/1945: 99-105.
- Krohn-Hansen, Wollert: *Den brente jord. Dagboksoptegnelser fra krigen og kirkekampen i Nord-Norge*, H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard): Oslo 1945.
- Kvam, Vegard: *Skolefronten. Einar Høigård og norske læreres kamp mot nazismen*, Scandinavian Academic Press: Oslo 2013.
- Norrman, Ragnar: *Quislingkyrkan. Nasjonal Samlings kyrkopolitik 1940-1945*, Norma Bokförlag: Skelleftå 1998.
- Sandvik, Bjørn: «Den økonomiske kirkefront. Hvordan fikk prestene lønn under krigen?» *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 4/2011: 298-315.
- Schübeler, Ludwig: *Kirkekampen slik jeg så den*, Lutherstiftelsens Forlag: Oslo 1945.
- Skard, Bjarne: *St. Jakob menighet. Beretning for årene 1940-1945*. Utgitt av menighetsrådet: Bergen 1945. (KKS, Bjørgvin bispedømme).
- Støylen, Kaare: *Vår kirke i sør. Christiansand Stift Agder bispedømme 1684-1984*, Utgitt av Agder Bispedømmeråd: Kristiansand 1984.
- «Vår kirkes kamp», *Luthersk Kirketidende* 80, 1/1945: 2-8.